
**АНУЛЮВАННЯ АКТОВОГО ЗАПИСУ ПРО НЕДІЙСНИЙ ШЛЮБ
ДЕРЖАВНИМИ ОРГАНАМИ РЕЄСТРАЦІЇ АКТИВ ЦИВІЛЬНОГО СТАНУ**

Форми захисту суб'єктивних сімейних прав громадян визначаються підвідомчістю тим чи іншим державним органам, які мають юрисдикційні повноваження. Дослідження підвідомчості справ про недійсність шлюбу дозволяє визначити межі правового захисту як прав осіб, що уклали шлюб із порушенням умов чинного законодавства, так і інших осіб, права яких були порушені внаслідок укладення такого шлюбу.

На сьогодні співвідношення між адміністративною та судовою підвідомчістю сімейних справ у Сімейному кодексі (далі – СК) України змінилося. В той час як Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану УРСР 1926 р. та Кодекс про шлюб та сім'ю УРСР 1969 р. передбачали виключно судовий порядок визнання шлюбу недійсним, СК України у певних випадках передбачає

анулювання запису про шлюб органами РАЦС без розгляду справи у суді.

Причиною появи у сімейному законодавстві України адміністративної підвідомчості справ про недійсність шлюбу стало впровадження у СК України «теорії поділу правових актів, укладених (вчинених) з порушенням вимог закону на абсолютно недійсні (нікчемні) та відносно недійсні (оспорювані), яка відображена у ст. 215 ЦК України стосовно правочинів [1, с. 99].

Метою даної статті є аналіз порядку анулювання актового запису про недійсний шлюб у випадках, передбачених ст. 39 СК України, та доведення необхідності віднесення виключно до судової підвідомчості справ про визнання шлюбу недійсним.

Підвідомчість сімейних справ визначається за допомогою різних критеріїв, за якими сімейні справи розподіляються між судовими та адміністративними органами.

Позовна форма захисту використовується не тільки для захисту порушеного права чи права, що оспорується, але й для здійснення державного контролю за зміною чи припиненням шлюбних відносин. Цей критерій підвідомчості застосовується в основному у справах, що виникають з особистих правовідносин. Судовий контроль у цьому випадку полягає у зацікавленості держави у нормальному функціонуванні сім'ї, відповідальному ставленні подружжя до сім'ї, зміцненні сім'ї тощо [2, с. 76].

Судовий контроль у справах про визнання шлюбу недійсним не повинен розглядатися як втручання держави в особисте та сімейне життя громадян. Однак, держава не має залишатись осторонь у той час, коли порушуються їх особисті немайнові та майнові сімейні права. Саме тому віднесення справ про визнання шлюбу недійсним незалежно від підстав такого визнання до юрисдикції суду не може вважатись втручанням держави в сімейне життя громадян, оскільки воно здійснюється тільки в разі вчинення правопорушення і, отже, має на меті захист порушених прав громадян, а не їх обмеження.

Таким чином, враховуючи той факт, що при визнанні шлюбу недійсним права та інтереси осіб, які уклали цей шлюб, або однієї з таких осіб, потребують захисту, який може надати тільки суд, слід визнати, що позасудовий порядок підтвердження недійсності шлюбу є неефективним та не відповідає потребам захисту прав та законних інтересів фізичних осіб. Орган РАЦС при анулюванні запису про реєстрацію шлюбу не зобов'язаний перевіряти всі обставини справи, а також наявність чи відсутність тих юридичних фактів, які усувають недійсність шлюбу. Крім того, суд при здійсненні адміністративної процедури підтвердження недійсності шлюбу позбавлений можливості контролювати дотримання умов чинного законодавства та можливості захистити права осіб, які порушені укладенням недійсного шлюбу.

Недоцільність введення адміністративної підвідомчості справ про визнання

шлюбу недійсним уже піддавалася критиці у юридичній літературі [3, с. 100; 4, с. 120; 5, с. 126; 6, с. 16].

Учені наводять декілька аргументів на обґрунтування цієї позиції. Так, Г. М. Свердлов вказував, що оскільки шлюб – це не правочин, то і поділ недійсних шлюбів як недійсних правочинів на два види – нікчемні та оспорювані – є недоцільним. До аргументів додавалося також те, що шлюб, який визнаний державою за допомогою акта його реєстрації, може бути похитнутий лише актом державної влади – судовим рішенням. Тому ніхто без рішення суду не може посилатися на недійсність шлюбу [4, с. 120].

Ще один заперечний аргумент наводить І. В. Жилінкова, яка наголошує на тому, що «не треба відкидати і суб'єктивний фактор. Існування протягом десятиліть виключно судового порядку визнання шлюбу недійсним, очевидно остаточно сформувало юридичну свідомість у цьому питанні. Тому новий позасудовий порядок не сприймається науковцями та практиками» [5, с. 126].

Із наведеними аргументами слід повністю погодитись. Крім того, до зазначених аргументів можна додати ще декілька.

Розглядаючи існуючий порядок анулювання актового запису про недійсний шлюб у випадках, передбачених ст. 39 СК України, через призму цивільних та сімейних відносин, що виникають між особами, які уклали шлюб з порушенням вимог чинного законодавства, можна помітити численні недоліки цього порядку.

Порядок анулювання актового запису про шлюб встановлений наказом Міністерства юстиції України від 26.09.2002 р. № 86/5 «Про затвердження Положення про порядок зміни, доповнення, поновлення та анулювання актових записів цивільного стану» (далі – Положення).

Перш за все слід звернути увагу на правову сутність анулювання акту цивільного стану про реєстрацію недійсного шлюбу, оскільки у Положенні вона визначена суперечливо. Так, у п. 4.1 Положення встановлюється, що до відділу реєстрації

актів цивільного стану України подається *заява про анулювання актового запису цивільного стану* (курсив наш – К. Л.). У п. 4.11 Положення зазначається, що відділ реєстрації актів цивільного стану розглядає *заяву заінтересованої особи про визнання шлюбу недійсним* (курсив наш – К. Л.) та складає висновок про анулювання актового запису про шлюб. І далі: у цих випадках складається *висновок про анулювання актового запису про шлюб* (курсив наш – К. Л.), який є недійсним відповідно до ст. 39 Сімейного кодексу України. Таким чином, у Положенні в одних випадках вказується заява про анулювання актового запису, а у інших – заява про визнання шлюбу недійсним. Це є незадовільним, оскільки, виходячи з вимог чинного законодавства, шлюб, зареєстрований з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі, з особою, яка є недієздатною, між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою, є недійсним через пряму вказівку закону і не потребує наступного визнання його недійсним. А орган РАЦС не визнає шлюб недійсним, а тільки анулює у зазначених випадках актовий запис про його реєстрацію.

Таким чином, анулювання актового запису про недійсний шлюб не є визнанням його недійсним, а полягає тільки у констатації факту його недійсності та є підставою для анулювання свідоцтва про реєстрацію недійсного шлюбу, зміни прізвища, яке було обрано особою при реєстрації такого шлюбу тощо. Отже, для однозначного тлумачення правової сутності акту анулювання актового запису про недійсний шлюб, необхідно внести зміни до п. 4.11 Положення, виклавши абзац 1 цього пункту у такій редакції: *«Відділ реєстрації актів цивільного стану розглядає заяву заінтересованої особи про анулювання актового запису про недійсний шлюб та складає висновок про його анулювання...»*.

Також викликає труднощі визначення кола осіб, які мають право звертатися до органу РАЦС із заявою про анулювання

актового запису про шлюб у випадках, визначених ст. 39 СК України. У частині 4 ст. 39 СК України вони визначаються як «заінтересовані особи». Аналогічне формулювання міститься і у п. 4.11 Положення. Це є істотним недоліком чинного законодавства, оскільки, по-перше, визначити заінтересованість тієї чи іншої особи в анулюванні запису про реєстрацію недійсного шлюбу досить важко, по-друге, орган РАЦС не уповноважений на це та не може цього зробити. На небезпечність ситуації, що склалася, вказує І. В. Жилинкова [5, с. 126]. Справа ускладнюється також і тим, що ні судова практика, ні чинні нормативні акти не встановлюють критеріїв такої заінтересованості. Недостатньо розроблені такі критерії і правовою наукою. Зокрема, на думку Л. А. Танєєвої, «юридична зацікавленість особи, яка звертається до суду за захистом, завжди пов'язана з реалізацією матеріально-правового інтересу, являє собою його усвідомлення суб'єктом. Зацікавлена особа, відповідно, – це особа, яка усвідомлює свій інтерес і звертається до суду за захистом свого інтересу» [7, с. 164].

В основі наведеного визначення лежить суб'єктивний критерій зацікавленості особи у вирішенні справи – усвідомлення особою свого інтересу. Однак, таке тлумачення зацікавленості особи може призвести до необґрунтованого розширення кола осіб, які мають право на звернення до органу РАЦС із заявою про анулювання запису про реєстрацію недійсного шлюбу. На наш погляд, критерієм заінтересованості має бути об'єктивний фактор: порушення особистих немайнових чи майнових прав особи. Підтвердженням цього припущення може слугувати визначення кола осіб, які мають право на звернення до суду з позовом про визнання шлюбу недійсним. Між іншим, у ст. 42 СК України зазначено, що право на звернення до суду з таким позовом мають особи, права яких порушені у зв'язку з реєстрацією цього шлюбу.

Таким чином, для того, щоб уникнути подальших непорозумінь, необхідно внес-

ти до ч. 4 ст. 39 СК України та до п. 4.11 Положення відповідні зміни, замінивши слова «за заявою заінтересованої особи» словами «за заявою особи, права якої порушені у зв'язку з укладенням недійсного шлюбу» і викласти дану частину ст. 39 СК України у такій редакції: *«За заявою особи, права якої порушені у зв'язку з укладенням недійсного шлюбу, орган державної реєстрації актів цивільного стану анулює актовий запис про шлюб, зареєстрований з особами, зазначеними у частинах першій – третій цієї статті».*

Певні проблеми також може викликати надання до органу РАЦС документів, які підтверджують наявність іншого зареєстрованого шлюбу та перебування у близьких ступенях споріднення.

Так, відповідно до п. 4.4 Положення до заяви про анулювання актового запису цивільного стану заявник додає:

- виписку з паспорта або паспортного документа;
- свідоцтво про реєстрацію акта цивільного стану, яке підлягає анулюванню;
- інші документи.

Наявність одночасного перебування в іншому зареєстрованому шлюбі має бути підтверджена копіями відповідних актових записів про шлюб або витягами з Державного реєстру актів цивільного стану громадян. Родинні стосунки також мають бути підтверджені документально. За відсутності документів, які підтверджують зазначений факт, складається висновок про відмову.

Таким чином, у Положенні від осіб вимагається надання тільки письмових доказів наявності фактів, що тягнуть за собою недійсність шлюбу. Проте, отриманню необхідних документів можуть перешкоджати обставини об'єктивного характеру. Відсутність таких документів не зобов'язує працівників органів РАЦС самотійно перевіряти наявність зазначених фактів.

Вирішенню проблеми покликано сприяти створення в Україні Державного реєстру актів цивільного стану громадян, що запроваджено Постановою Кабінету Міні-

стрів України від 22 серпня 2007 р. № 1064. Відповідно до п. 13 затвердженого вказаною Постановою «Порядку ведення Державного реєстру актів цивільного стану громадян», фізична особа по досягненні 16-річного віку має право на отримання витягу з Реєстру стосовно відомостей про себе та про своїх родичів. У даному пункті звертає на себе увагу те, що фізична особа не може отримати відповідного витягу з Реєстру стосовно свого чоловіка чи дружини, оскільки вони не є родичами між собою. Витяг із Реєстру стосовно чоловіка чи дружини можна отримати лише після його (її) смерті, відповідно до п. 14 Порядку ведення Державного реєстру актів цивільного стану і тільки у вигляді витягу про смерть. Отже, другий з подружжя при цьому позбавляється можливості отримати докази порушення принципу одношлюбності іншим із подружжя і, таким чином, змоги захистити свої права та законні інтереси.

Труднощі виникають і у тому разі, коли необхідно надати докази близького споріднення, яке не є зареєстрованим у встановленому законом порядку.

Як відомо, походження дітей від батьків засвідчується у встановленому законом порядку (ст. 121 СК України). Через факт реєстрації дитини встановлюється її юридичний зв'язок не тільки з батьком та матір'ю, а й з іншими кровними родичами. Документ, який підтверджує факт реєстрації дитини та встановлення її походження, є доказом наявності відносин споріднення з певними особами. Відповідно, якщо у встановленому порядку кровне споріднення не зареєстровано, то з юридичної точки зору неможливо встановити наявність кровного споріднення. Отже, підтвердженням відносин споріднення можуть бути свідоцтва про народження або рішення суду про встановлення батьківства чи материнства.

Це ще раз підтверджує необхідність для осіб звертатися до суду з вимогою про визнання шлюбу недійсним, оскільки у суді необхідні юридичні факти відповідно до ч. 2 ст. 57 ЦПК України встановлю-

ються не тільки на підставі письмових доказів, а й на підставі пояснень сторін, третіх осіб, їх представників, допитаних як свідків, показань свідків, речових доказів, зокрема звуко- і відеозаписів, висновків експертів. Наявність таких широких можливостей для осіб, права яких порушені внаслідок укладення недійсного шлюбу, значно полегшує для них захист порушених прав та інтересів.

Заслугує на увагу ще один досить важливий момент. Відповідно до ч. 3 ст. 39 СК України недійсним є шлюб, зареєстрований з особою, яка визнана недієздатною. Стаття 39 СК України не зазначає, коли саме має бути визнана недієздатною особа, з якою зареєстровано шлюб.

Стаття 17 Кодексу про шлюб та сім'ю України називала недієздатність одного з наречених як перешкоду до укладення шлюбу. Таким чином, передбачалося, що особа мала бути визнана недієздатною ще до реєстрації шлюбу. Редакція ст. 39 СК України дає підстави вважати, що особа може бути недієздатною як на момент реєстрації шлюбу, так і визнана такою після його реєстрації.

У тому разі, коли один з наречених був недієздатним на момент реєстрації шлюбу, ніяких проблем не виникає, оскільки є рішення суду про визнання особи недієздатною, що має бути пред'явлене зацікавленою особою до органу РАЦС, і запис про укладений шлюб підлягає анулюванню.

Проте, може виникнути така ситуація, коли на момент реєстрації шлюбу особа не була визнана судом недієздатною, але після його реєстрації у її оточення з'явилися підстави вважати, що особа не усвідомлює значення своїх дій, не може ними керувати і що вона перебувала в такому стані при реєстрації шлюбу. В цьому разі виникає дилема: чи звертатися до суду з заявою про визнання фізичної особи недієздатною, чи з позовом про визнання шлюбу недійсним як такого, що укладений без вільної згоди жінки або чоловіка.

Поряд із цим, існує також норма ст. 107 СК України, яка дає одному з подружжя право розірвати шлюб у органі РАЦС,

якщо другий із подружжя визнаний недієздатним. Крім того, відповідно до ч. 2 ст. 40 ЦК України, якщо від часу виникнення недієздатності залежить визнання недійсним шлюбу, суд з урахуванням висновку судово-психіатричної експертизи та інших доказів щодо психічного стану особи може визначити у своєму рішенні день, з якого вона визнається недієздатною. Тобто, рішення про визнання особи недієздатною може мати зворотну силу. Це рішення може прийматися і після реєстрації шлюбу, а момент, з якого особа є недієздатною, в рішенні вказаний як такий, що настав ще до його реєстрації.

Таким чином, зіставляючи норми статей 39 та 107 СК України та ч. 2 ст. 40 ЦК України, можна зробити висновок, що шлюб з особою, яка визнана недієздатною може бути як недійсним, так і розірваним у органі РАЦС.

Указані обставини свідчать про те, що у певних випадках теж не можна обійтися без судової процедури, оскільки визнання особи недієздатною здійснюється судом у порядку окремого провадження. А відповідно до п. 1 постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 31.03.95 «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення» в порядку окремого провадження розглядаються справи про встановлення фактів, якщо встановлення факту не пов'язується з наступним вирішенням спору про право. При недійсності шлюбу спір про право є наявним.

Таким чином, у разі наявності сумнівів у дієздатності одного з подружжя справа про визнання шлюбу недійсним має розглядатися в суді в порядку позовного провадження.

У Положенні не вказується, яке прізвище буде мати особа, що змінила його під час реєстрації недійсного шлюбу. Щоб визначити, чи має ця особа право на прізвище, яке вона обрала при реєстрації шлюбу, необхідно встановити відсутність вини цієї особи у порушенні умов реєстрації шлюбу. Органи державної РАЦС не мають відповідних повноважень для встановлення то-

го, яка з осіб, що уклали недійсний шлюб, є добросовісною, а яка ні. Це питання може вирішувати тільки суд. Цей факт має бути встановлений з метою застосування наслідків недійсності шлюбу.

Аналіз численних недоліків порядку анулювання актового запису про реєстрацію недійсного шлюбу викликає питання, чи може особа в разі реєстрації шлюбу з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі, або між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою, або з особою, яка є недієздатною, звернутися не до органу РАЦС, а до суду з позовом про визнання шлюбу недійсним. Вважаємо, що відповідь має бути позитивною. Такий висновок впливає з загальних принципів чинного законодавства.

Згідно з ч. 2 ст. 124 Конституції України юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Конституційний Суд України дав офіційне тлумачення вказаної норми в рішенні у справі за конституційним зверненням товариства з обмеженою відповідальністю «Торговий Дім «Кампус Коттон клуб» (справа про досудове врегулювання спорів) від 9 липня 2002 року № 1-2/2002. У пункті 3 зазначеного рішення вказується, що Конституційний Суд України виходить з того, що положення ч. 2 ст. 124 Конституції України треба розглядати у системному зв'язку з іншими положеннями Основного Закону України, які передбачають захист судом прав і свобод людини і громадянина, а також прав юридичної особи, встановлюють юридичні гарантії їх реалізації, надаючи можливість кожному захищати права і свободи будь-якими не забороненими законом засобами (ч. 5 ст. 55 Конституції України). Тобто кожна особа має право вільно обирати не заборонений законом засіб захисту прав і свобод, у тому числі судовий захист. Для забезпечення судового захисту Конституція України у ст. 124 встановила принципи здійснення правосуддя виключно судами, неприпустимості делегування функцій судів та їх привласнення іншими органами чи посадовими особами та визначила

юрисдикцію судів. Зазначені принципи забезпечують здійснення конституційного права на судовий захист, яке не може бути обмежене навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 64 Конституції України). Обрання певного засобу правового захисту, у тому числі і досудового врегулювання спору, є правом, а не обов'язком особи, яка добровільно, виходячи з власних інтересів, його використовує.

Зміст ст. 15 ЦПК України, яка визначає компетенцію судів щодо розгляду цивільних справ, також свідчить про те, що у порядку цивільного судочинства розглядаються всі справи про захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із сімейних відносин, крім випадків, коли розгляд таких справ проводиться за правилами іншого судочинства. А оскільки інша підсудність для справ, що виникають із сімейних відносин, крім підсудності загальним судам, законодавством України не передбачена, можна зробити висновок, що процесуальні норми не містять перешкод для того, щоб особа, права якої порушені внаслідок реєстрації шлюбу з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі, або між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою, або з особою, яка є недієздатною, має право звернутися не до органу РАЦС, а до суду з позовом про визнання шлюбу недійсним.

Таким чином, усі наведені недоліки порядку анулювання актового запису про недійсний шлюб ще раз доводять, що шлюб має визнаватися недійсним тільки у судовому порядку, а актовий запис про шлюб, зареєстрований із порушенням вимог чинного законодавства, може бути анульований тільки на підставі рішення суду про визнання шлюбу недійсним. Тільки такий порядок визнання шлюбу недійсним повною мірою буде сприяти всебічному та повному дослідженню обставин справи, дотриманню законності, захисту прав та законних інтересів осіб, права яких були порушені внаслідок укладення недійсного шлюбу.

Література

1. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України : наук.-практ. коментар / Ромовська З. В. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2003.
2. Кострова Н. М. Теория и практика взаимодействия гражданского процессуального и семейного права / Кострова Н. М. – Ростов : Изд-во Ростовского ун-та, 1988.
3. Маслов В. Ф. Действующее законодательство о браке и семье / Маслов В. Ф., Подопригора З. А., Пушкин А. А. – Х. : Вища школа, 1974.
4. Свердлов Г. М. Советское семейное право / Свердлов Г. М. – М. : Юрид. лит., 1958.
5. Сімейний кодекс України : наук.-практ. коментар / [за ред. І. В. Жилінкової]. – Х. : Ксилон, 2008.
6. Жюрлис А. Недействительность брака по советскому семейному праву : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Гражданское право и гражданский процесс, семейное право, международное частное право» / А. Жюрлис. – Вильнюс, 1964.
7. Ванеева Л. А. Содержание права на обращение за судебной защитой / Л. А. Ванеева // Защита личных и общественных интересов в гражданском судопроизводстве : сб. науч. трудов. – Калинин, 1985.

Надійшла до редколегії 11.03.2009

Анотації

Сімейний кодекс України у певних випадках передбачає анулювання запису про шлюб органами РАЦС без розгляду справи у суді. Такий порядок має численні недоліки і не відповідає потребам захисту прав та законних інтересів фізичних осіб. Шлюб має визнаватися недійсним тільки у судовому порядку, а актовий запис про шлюб, зареєстрований із порушенням вимог чинного законодавства, може бути анульований тільки на підставі рішення суду про визнання шлюбу недійсним.

Семейный кодекс Украины в определенных случаях предусматривает аннулирование записи о браке органами РАГС без рассмотрения дела в суде. Такой порядок имеет многочисленные недостатки и не отвечает потребностям защиты прав и законных интересов физических лиц. Брак должен признаваться недействительным только в судебном порядке, а актовая запись о браке, зарегистрированном с нарушением требований действующего законодательства, может быть аннулирована только на основании решения суда о признании брака недействительным.

SK of Ukraine in certain cases determines record cancellation about marriage by the organs of RAGS without matter consideration in a court. Such order has the numerous failings and does not satisfy the assertions and legal interests of physical persons. Marriage must only be acknowledged ineffective in a judicial order, and an official record about marriage registered with requirements breaks of current legislation can only be discharged on the basis of conclusion about adjudgement to be ineffective.